

Jerzy Reichan

Przyrostek *-ba* w dialektach polskich

ze szczególnym uwzględnieniem gwar Polski południowej

Słowiański przyrostek *-ba* ma dość obfitą literaturę przedmiotu. Ponieważ ramy niniejszego artykułu nie pozwalają na jej szczegółowe omawianie, wspomnę tylko kilka ważniejszych prac, w których można znaleźć odniesienia do dalszych pozycji bibliograficznych.

Szczególnie cenne, jeśli chodzi o genezę omawianego sufiksu, są uwagi F. Sławskiego w jego znakomitym *Zarysie słowotwórstwa prasłowiańskiego*, zamieszczanym we wstępach do kilku tomów *Słownika prasłowiańskiego*¹. Jak wynika z lektury tego dzieła, w odległej słowiańskiej przeszłości wykształciły się dwa pokrewne przyrostki *-oba* i *-oba*, tworzące pierwotnie derywaty od podstaw rzeczownikowych i przymiotnikowych. Z czasem dopiero zaczęły tworzyć derywaty od podstaw czasownikowych. Badacze dawnych zabytków językowych w licznych pracach wskazują na grupę pradawnych, szeroko obecnie w słowiańskich językach rozpowszechnionych wyrazów z sufiksem *-ba*, które również istnieją i funkcjonują obecnie w języku polskim.

Spośród kilkunastu wyrazów uznanych przez H. Orzechowską za hipotetyczne formacje prasłowiańskie wymieńmy kilka powszechnie znanych i używanych w polszczyźnie literackiej i gwarowej, a mianowicie: *chwalba*, *družba*, *groźba*, *prośba*, *rzeźba*, *służba*, *strzelba*, *choroba*, *żałoba*². *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego wymienia szereg formacji z *-ba* i *-oba* wynotowanych z róż-

¹ *Słownik prasłowiański*. Opracowany przez Zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN (t. I), pod red. F. Sławskiego, Wrocław 1974. *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego* na s. 43–141, zaś omówienie przyrostków *-oba*, *-oba* na s. 61–62.

² H. Orzechowska, *Orzeczeniowe formacje odstłowne w językach południowosłowiańskich*, Wrocław 1966, s. 172–173. Por. też J. Dulewiczowa, *Rzeczownik z formantem *-oba* w języku rosyjskim*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XI, Warszawa 1972, s. 137–147 i J. Rusek, *Ze studiów nad nazwami czynności w języku bułgarskim i macedońskim*, *Zeszyty Naukowe UJ, Filologia* 4, s. 203–234.

nych dawniejszych i nowszych dzieł literackich³. Niektóre spośród nich mają charakter gwarowy, co powyższy słownik wyraźnie zaznacza. Przytoczmy tu na przykład *lejba* 'ulewa', *paśba* 'pasienie'. W sumie w polskim języku literackim istnieje około 30 wyrazów z dawnymi przyrostkami *-ba* i *-oba*. Nie wszystkie one jednak w badaniach ściśle synchronicznych mogą być interpretowane jako formacje motywowane⁴.

Omawiany przyrostek jest współcześnie w polskim języku literackim nieproduktywny: nie tworzy bowiem nowych wyrazów. Podobną sytuację stwierdza się w językach literackich innych języków słowiańskich. Jedynie w językach południowo-słowiańskich – jak to zauważa H. Orzechowska – wykazuje on niekiedy wtórną produktywność⁵.

Z kolei trzeba zapytać, jaką funkcję spełnia, a raczej spełniał przyrostek *-ba* w gwarach polskich? Czas przeszły jest dlatego bardziej adekwatny od teraźniejszego, ponieważ materiał gwarowy, na którym się opieram, był zapisywany w ciągu ostatnich 150 lat. W tym okresie produktywność przyrostka *-ba* niewątpliwie się zmniejszyła. Występował on przede wszystkim w derywatach odczasownikowych i tworzył na ogół nazwy czynności lub ich rezultatów. Owe nazwy czynności ewoluowały z kolei w kierunku nazw obiektów lub wytworów czynności⁶. Jeżeli następuje konkretyzacja, wspomniane formacje zaczynają oznaczać czas, miejsce lub przedmiot związane z czynnością. I tak na przykład *siejba* oznacza nie tylko 'czynność siania' lecz także 'czas zasiewów'. Zanotowano też pod Wysokiem Mazowieckiem *siejba* w znaczeniu 'babie lato', zaś na Mazurach pod Piszem *jesienna siejba* oznacza 'oziminę'. Odchodzenie od *abstractum* do *concretum* umożliwia tworzenie liczby mnogiej, np. pod Tomaszowem Lubelskim zapisano: *musim zrobić siejby*.

Wyjątkowo tylko formacje z *-ba* tworzą nazwy subiektów czynności, np. *lejba* 'ten co leje, tj. wydziela mocz' (pod Białą Podlaską), *mierba* 'to co mrze, w tym wypadku liche zboże'.

Formacje z *-ba* są z reguły odczasownikowe. Podstawami są najczęściej czasowniki na *-ić* i *-eć* (rzadziej na *-ać*).

Wyjątkowo zanotowano pod Przasnyszem odprzymiotnikową formację *goręcba* 'czas gorący, pora gorąca' (od przymiotnika *gorący*).

³ *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.

⁴ Por. R. Grzegorzczkowska i J. Puzynina, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksulne rodzime*, Warszawa 1979, s. 52.

⁵ H. Orzechowska, *Orzeczeniowe formacje...*

⁶ W niniejszym artykule opieram się na materiałach kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN, znajdujących się w Zakładzie Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. Dziękuję Pani Prof. dr hab. Joannie Okoniewej, kierownicze Zakładu, za pozwolenie korzystania z tychże materiałów. Bardzo przydatny był *Indeks a tergo wyrazów z kartoteki Słownika gwar polskich* (obecnie jeszcze nie wydany drukiem, przeznaczony do użytku wewnętrznego w Zakładzie Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie). Pozwolił on na wydobycie z kartoteki pełnego materiału do formacji z *-ba* (*-oba*).

Mniej liczne od derywatów z *-ba* są formacje z *-oba*. Trzy spośród nich, a mianowicie *choroba*, *chudoba*, *żałoba* są wspólne gwarom i językowi literackiemu. Twory odczasownikowe są tu nieliczne: oprócz wymienionych *choroby* i *żałoby* zaliczyć tu jeszcze należy *uczobę* ('uczenie się' [rusycyzm] – z polskich gwar w okolicach Witebska na Białorusi) (od *uczyć się*) i *żądobę* 'pożądanie czegoś, żądza' – pod Tykocinem) (od *żądać*). Większość stanowią twory odprzymiotnikowe typu *ciasnoba* ('coś bardzo ciasnego' – pod Niemodlinem, 'koszula kobieca' – pod Cieszynem), *ciężoba* ('ciężar [?]' lub raczej 'to, co jest odczuwane jako ciężar' – pod Cieszynem), *cienioba* ('coś cienkiego' – pod Lubartowem, *jaśnioba* ('coś jasnego' – pod Lubartowem), *mokrzoba* ('coś mokrego' – pod Lubartowem), *szerzoba* ('coś szerokiego' – pod Lubartowem) (od *ciasny*, *ciężki*, *cienki*, *jasny*, *mokry*, *szeroki*), notowane tylko w niektórych gwarach. Materiał do tego typu formacji jest bardzo ubogi. Zauważa się, że derywaty odprzymiotnikowe należą do nazw nosicieli cech.

Wśród derywatów na *-ba* stwierdza się wiele nieregularności. Zauważa się rozmaite spółgłoskowe alternacje tematowe. Najczęściej przed *-ba* występuje spółgłoska palatalna (fonetycznie lub funkcjonalnie). Na przykład oprócz *chwalba* ('chwalenie się') wystąpiła też w gwarach *chwałba* (Kaszuby), oprócz *orzba* ('oranie') (Kaszuby) stwierdzono na pograniczu słowackim *orba*. Niektóre formacje mają tylko twarde zakończenie tematu, np. *kochba* ('okres narzeczeński') (Kaszuby), *swarba* ('kłótnia, nieporozumienie') (pod Białymstokiem). Wyjaśnienie tych różnorodnych zachowań wymagałoby osobnego szerszego opracowania, ponieważ mogą one mieć źródło w właściwościach fonetycznych, morfologicznych i leksykalnych różnych dialektów.

Podobna różnorodność jest obserwowana w zakresie spółgłoski kończącej temat przed przyrostkiem *-oba*, np. palatalność (fonetyczna lub funkcjonalna) w formacjach *jaśnioba* ('coś jasnego') i *szerzoba* ('coś szerokiego') (pod Lubartowem), brak natomiast zmiękczenia w *ciasnoba* ('coś bardzo ciasnego' – pod Niemodlinem lub 'koszula kobieca' – pod Cieszynem) i *niesnanoba* ('niezaradność, marnowanie czasu') (pod Cieszynem).

A jak wygląda geografia formacji z *-ba* (*-oba*) w gwarach polskich?

Odpowiedzi na to pytanie udziela zarówno dialektologiczna literatura naukowa, jak i ogromna kartoteka *Słownika gwar polskich*⁷. Po sporządzeniu *Indeksu a tergo* tej kartoteki okazało się, że w gwarach jest około 160 formacji z przyrostkiem *-ba*, tj. około pięć razy więcej niż w polskim języku literackim. Świadczy to o tym, że produktywność przyrostków *-ba*, *-oba* (przynajmniej w niektórych dialektach) musiała się utrzymywać dłużej niż w polszczyźnie literackiej.

Tak musiało być zwłaszcza na Kaszubach, gdzie formacji z *-ba* jest szczególnie dużo. Piszę o tym w wyczerpującym artykule M. Korytkowska⁸. Autorka zauważa, że oprócz wyrazów archaicznych oraz formacji wspólnych z polszczyzną literacką,

⁷ Por. przypis 6.

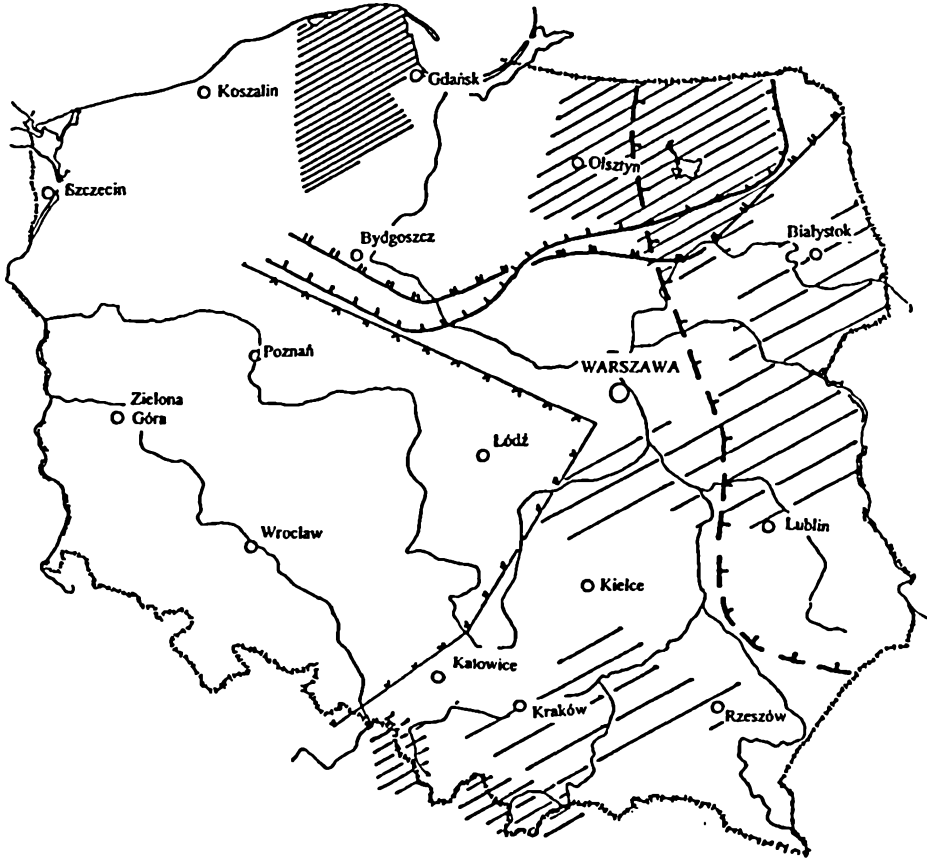
⁸ M. Korytkowska, *Kaszubskie formacje z sufiksem -ba*, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* XI, Warszawa 1972, s. 101–105.

innymi językami słowiańskimi i pozostałymi dialektami polskimi są w zasobach kaszubskich też i takie formacje, które występują – co znamienne – tylko na tym terenie. Wymieńmy kilka spośród nich: *čařba* ‘czary, gusła’ (od *čařec* ‘czynić czary, rzucać uroki’), *rěčba* ‘płacz, szloch’ (od *rěčec* ‘głośno płakać’), *žěčba* ‘zyczenie’ (od *žěčec* ‘zyczyć’). Autorka naliczyła takich typowo kaszubskich formacji 17.

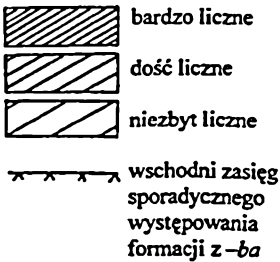
Po przeanalizowaniu całości materiałów kartoteki *Słownika gwar polskich* odnoszących się do interesującego nas problemu możemy stwierdzić, że jakkolwiek dialekt kaszubski ma największą liczbę oryginalnych formacji z *-ba*, to jednak w niektórych innych gwarach pojawiają się także dość licznie świadcząc o tym, że omawiany przyrostek musiał być w nich żywotny dłużej niż w polszczyźnie literackiej. Wymieńmy te gwary: 1) Warmia, Mazury wraz z przyległymi Kurpiami, Cieszyńskie, 3) Podhale z Orawą i Spiszem (po około 20 formacji w każdej z wymienionych grup). Znacznie mniejszą aktywność stwierdza się w trzech następujących grupach gwarowych: 1) obszar środkowego Podkarpacia (okolice Wadowic, Myślenic, Limanowej), 2) obszar obejmujący pogranicze południowej i północnej Małopolski (okolice Krakowa, Tarnowa, Dąbrowy Tarnowskiej, Buska-Zdroju, Pińczowa, Dębicy i Rzeszowa), 3) obszar leżący na pograniczu małopolsko-mazowieckim (okolice Opoczna, Radomia, Lubartowa, Garwolina i Grójca), 4) obszar podlaski. Pojedyncze formacje odnotowano w różnych innych okolicach Polski. Zupełnie sporadycznie występują formacje z *-ba* w Wielkopolsce i Polsce centralnej (por. załączoną mapę opracowaną na podstawie pełnego materiału z kartoteki *Słownika gwar polskich*).

Na uwagę zasługują zasięgi geograficzne niektórych wyrazów. Trudno je tu jednak wszystkie omawiać. Wymieńmy jednak formację *draszba* ‘młócka’ (od *draszować* ‘młócić’) i pl. *rajby*, rzadziej sg. *rajba* ‘swatanie, zaręczyny’ (od *raić* ‘swatać’), sięgające od Kujaw i Pomorza Gdańskiego po Mazury (*rajba* aż do Suwalskiego) oraz wschodniopolską *siejba* ‘sianie zboża’, ale częściej ‘okres siewu’ (od *siać*), sięgającą od Mazur i Suwalskiego po Biłgorajskie i okolice Tomaszowa Lubelskiego (w odosobnieniu też pod Opoczmem) (por. mapa). Wyraz *więźba*, znany w języku literackim głównie w znaczeniu ‘całość drewnianej konstrukcji dachowej’, występuje w tymże konkretnym znaczeniu głównie w gwarach południowo-zachodniej Małopolski i południowego Śląska. Są też formacje występujące równocześnie na samej północy i na samym południu, np. *żeńba* ‘ożenienie się, ożenek’ (od *żeńić się*) i *lejba* ‘ulewa’ (od *lać* ‘o deszczu: padać gwałtownie’), notowane na Kaszubach, Mazurach i Podkarpaciu.

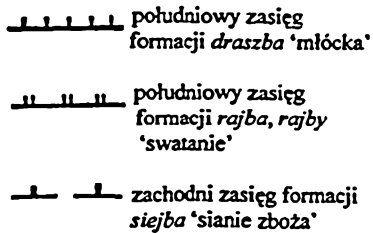
Jeśli chodzi o stan omawianego przyrostka w mowie Polaków z terenu Litwy, Białorusi i Ukrainy (których wielu po II wojnie światowej osiedliło się w Polsce zachodniej i północnej), to przykładów użycia oryginalnych, wyłącznie gwarowych formacji z *-ba* jest w materiale niewiele. Do wymienionego już wyżej rusycyzmu *uczoba* ‘uczenie się’, zanotowanego u Polaków z okolic Witebska, można dodać jeszcze *siejba* ‘sianie siew’ i *sieliba* (< **siedliba*) ‘zagroda’ u Polaków z terenu Litwy oraz *siewba* ‘sianie, siew’ u Polaków z Litwy i Białorusi.

a. częstotliwość formacji

b. zasięgi wybranych wyrazów

opracował Jerzy Reichan

Zarysowawszy ogólne tło, przenieśmy się do najbardziej nas interesujących w tym artykule okolic Polski południowej. Przegląd rozpoczniemy od południowego zachodu, zakończymy zaś na południowym wschodzie.

Dla Cieszyńskiego i Nowotarskiego charakterystycznych jest kilka słów niewątpliwie zapożyczonych z języków czeskiego i słowackiego. Wymienić tu można wyraz *hudźba* 'muzyka', występujący też pod Niemodlinem w tymże znaczeniu w postaci *gędźba*. Wyraz *stawba* 'budowanie, stawianie domów' zanotowano w Cieszyńskim, na Orawie i Spiszu. Na tychże obszarach zanotowano też wyrazy: *wolba*, częścię pl. *wolby* w znaczeniu 'wybory (np. prezydenta)' i *swadźba* w znaczeniu 'wesele'. Z czeskiego i słowackiego wzięta jest też notowana w Cieszyńskim i na Orawie *chodźba* w znaczeniu 'korytarz, sień'. Wszystkie te wyrazy zapożyczono już jako gotowe twory z języków sąsiednich. Należą one do kategorii obiektów i wytworów czynności.

Na wspomnianych obszarach zanotowano też inne jasno się tłumaczące formacje, a mianowicie w Cieszyńskim *malba* 'efekt malowania' (od *malować*), w Nowotarskiem *sieczba* 'ulewa, gwałtowny deszcz' (od *siec* 'o deszczu: ostro padać'), na Orawie *zbyrba* 'zbieranie ludzi' (od *zbierać*), na Spiszu *związba* 'pręt łączący nosy płóz w saniach'.

Na Orawie zanotowano też odprzymiotnikową formację *staroba* 'starość' (od *stary*) i znany też w innych gwarach polskich wyraz *nadźba* 'nadzieja'

W Polsce południowo-zachodniej notowano bardzo często wyraz *więźba* (por. wyżej).

Niektóre wyrazy notowane na południowo-zachodnim Podkarpaciu mają nawiązania w innych regionach Polski. Należą do nich stwierdzone w Cieszyńskim *woźba* 'wożenie' (od *wozić*), *żeńba* 'ożenek' (od *żeńić się*) i na Podhalu *gońba* 'gonitwa, bieganina' od *gonić*), *lejba* 'ulewa' (od *lać* 'o deszczu: padać gwałtownie').

Z niewymienionych dotychczas formacji wspomnę jeszcze o stwierdzonych pod Wadowicami wyrazach *klęćba* 'przeklinanie, przekleństwo' (od *kląć*), *klóćba* 'kłócenie się, kłótnia' (od *klócić się*), *wadźba* 'wadzenie się, sprzeczka' (od *wadzić się*). Pod Limanową stwierdzono wyrazy *wadźba* i *zwadźba* w znaczeniu takim samym jak pod Wadowicami.

Na południowym wschodzie dość dobrze przyjęła się formacja *kłańba* 'pokłon' (od *klaniać się*), stwierdzona pod Tarnowem, Łańcutem i Rzeszowem, ale notowana też w niektórych innych okolicach Polski wschodniej.

Ciekawymi formacjami rejonu południowo-wschodniego są: 1) notowana pod Krosnem *ścianuba* i *ścianubina* 'przestrzeń między belkami w ścianie', 2) stwierdzona pod Brzozowem *ścianiuba* 'szpara między belkami domu utykana mchem', zapisana pod Rzeszowem *szczaniuba* 'szpara w podłodze'. Wyrazy te są zapewne spokrewnione z zapisanymi w innych stronach, a mającymi też znaczenie 'szczelina'

* Zapisał te relacje w terenie dr Kazimierz Sikora. Za udostępnienie mi tego materiału serdecznie Mu dziękuję.

formacjami *szczelba*, *szczalba*, *skalba* i *skaluba*, a także z ogólnopolską *szczeliną*. Jest to interesujący problem leksykalny, wart odrębnego opracowania.

Podsumowując niniejsze rozważania, stwierdzić należy, że formacje z przyrostkiem *-ba* są w gwarach polskich o wiele liczniejsze niż w polskim języku literackim. Oryginalne formacje gwarowe z *-ba* są szczególnie częste na Kaszubach. Dość dużo jest ich też w różnych okolicach Śląska południowego, Małopolski i Mazowsza. Różne ciekawe formacje z *-ba* zarejestrowano na Podkarpaciu oraz na przylegających do niego terenach Krakowskiego, Tarnowskiego i Rzeszowskiego. Świadczy to o tym, że na tych terenach żywy proces derywacyjny za pomocą przyrostka *-ba* trwał dłużej niż na innych obszarach gwarowych i w języku literackim. Dziś – jak się wydaje – proces ten należy już (może z wyjątkiem Kaszub) do przeszłości, a zanotowane w gwarach wyrazy są pozostałościami dawnej tendencji słotwórczej. Jest jednak duży obszar, obejmujący Wielkopolskę, środkowy i północny Śląsk oraz Polskę centralną, na którym stwierdzono bardzo niewielką liczbę oryginalnych formacji z *-ba*. Na terytorium tym sytuacja jest zatem zbliżona do stanu panującego w polszczyźnie literackiej.

Formacje z *-ba* są na ogół odczasownikowymi nazwami czynności, z których znaczna część uległa przekształceniu w nazwy obiektów lub wytworów czynności (np. *gońba* ‘gonienie, bieganie’ → ‘gonitwa, bieganina’).

Formacje z *-oba* są mniej liczne. Przeważają wśród nich twory odprzymiotnikowe.

Opisywane zjawisko przedstawiono tu skrótowo. Zasluguje ono jednak na szerszą monografię, w której autor posłużyłby się nie tylko danymi dialektologicznymi, lecz także historycznojęzykowymi, i ująłby problem na tle słowiańskim.

